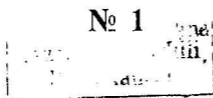

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS
ИЗВЕСТИЯ

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Xüsusi buraxılış

BAKİ – «ELM» – 2013

ARXIV

2013

ZÜMRÜD HEYDƏROVA

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
xatira-melikova@rambler.ru

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ DİLİ**

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, folklor, atalar sözü və məsəllər, dil, bala, hədiyyə

Key words: children's literature, folklore, riddles, proverbs and sayings, language, baby and present

Ключевые слова: детская литература, фольклор, загадки, пословицы и поговорки, язык, подарок

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tənqidçi və pedaqoq FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, tənqidi və estetik fikri tarixində şərafi yerlərdən birini tutur. Qırx illik fəaliyyətini doğma xalqının ictimai və mədəni tərəqqisinə həsr edən F.Köçərli maarifçilik ənənələrinin fəal təbliğatçısı və yorulmaz davamçısı olmuşdur.

F.Köçərlinin çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi irsini toplayıb, elmi prinsiplər və ardıcılıqla öyrənmək öz tədqiqatının nəticələrini "Azərbaycan ədəbiyyatı" (2 cildə) əsərini xalqın istifadəsinə verməsi onun ən böyük xidməti sayılır. Bu əsəri yazmaqla F.Köçərli müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin əsasını qoymuş və beləliklə, gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açılmışdır. [1, 4]

Xalqın inkişafında, onun ictimai və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində böyük xidmətləri olan F.Köçərli XX əsrin əvvəllərində elə ictimai və ədəbi hadisə olmamışdır ki, ona münasibətini bildirməsin. O, xalq

həyatı ilə yaxından tanış olmuş, onun arzu və düşüncələrini, istək və xeyallarını dərinləndirib, ömrünü, ədəbi fəaliyyətini qabaqçılıq ideyaları, demokratik mətbuat və sənətlə bağlamışdır. [2, 16]

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bütün varlığı ilə doğma vətəninə bağlı olub, xalqın tərəqqisi və mədəni rifahı üçün çalışan Azərbaycan ziyalılarından biri olan F.Köçərli pedaqoji cəhətdən də çox hazırlıq, təcrübəli müəllim kimi tanınmışdır. Öz fəaliyyətilə həmişə başqalarına nümunə olmuş, başlıcası isə, odu bir ürəkli işləmiş, taleyi üçün məsuliyyət daşıdığı şagirdlərini sonsuz bir məhəbbətlə sevmişdir. Köçərli sözün heqiqi mənasında xalq müəllimi olmuş, bütün şüurlu ömrünü Azərbaycan maarifi yolunda sərf etmişdir. [3, 47] FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ öçerk-məqalələrində, müasirlərinə yazdığı məktublarında yazılan əsərləri millilik və təbiəvilik baxımından yüksək qiymətləndirmiş, onların sənətkarlıq keyfiyyətləri haqqında öz mülahizələrini söyləmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN mülahizələri daha çox diqqəti cəlb edir. Müasirlərindən-görkəmli yazıçı və pedaqoq Abdulla Şaiqo yazdığı məktublar göstərir ki, FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ uşaq əsərləri yazan müəlliflərə sıx əlaqə saxlamış, onların əsərlərini çox hallarda ilk tənqidçisi olmuş, bu əsərlər haqqında olduqca obyektiv fikirlər söyləmişdir.

XX əsrin əvvəllərində görkəmli uşaq yazıçısı Abdulla Şaiqo yazdığı məktublarında F.Köçərli yazıçının ədəbi yaradıcılığını bəyənməklə yanaşı, öz tövsiyələrini verərək göstərirdi ki, o, (A.Şaiq) uşaqlar üçün yazdığı hekayələrdə ərəb, fars sözlərindənə, daha çox (Azərbaycan türk) xalqın gündünlük həyatında işlətdiyi sözlərə (mədər əvəzinə ana, pədar əvəzinə ata və s.) üstünlük versin. Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir sıra məsələlərindən bəhs edən məqalə və ayrı-ayrı yazıçılara yazdığı məktublarında uşaq ədəbiyyatının ilk növbədə dilinin saflığına xüsusi diqqət tələb etmişdir. [4, 86]

O zaman mütərəqqi ziyalılar tərəfindən rəğbətə qarşılanan "Ana dili" məqaləsində F.Köçərli yazırdı: "Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi məhdur. Ana dili millətin mədəni dirliyi, həyatının mayası mənşəsidir... Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdii kimi, ana dilini də sevir".

Ana dilinin saflığını həm tarixi dəlillər, həm də müasir həyatı misallarla müdafiə edən tənqidçi qələm dostlarına, yazıçılara, müəllimlərə çoxlu məktublar yazır, onlara əsərlərində ərəb və fars ibarələrindən uzaqlaşmağı məsləhət görürdü.

Görkəmli maarif xadimi F.Köçərli məktəblərdə ana dilinin təlimi üçün məhz ana dilinin zəngin mənbələrindən qidalanan dolğun məzmunlu, formaca maraqlı dərslik və proqramların tərtibinə ciddi əhəmiyyət verirdi. Dərsliklərlə yanaşı, xalqı gələcəyi olan minlərlə balalanın istifadə edəcəyi qıraət kitablarına daha tələbkar münasibətə iddi.

F.Köçərlinin dərsliklərlə tələbkar olduğunu A.Şaiqın "Gülzər" kitabı haqqında onun müəllifinə yazdığı məktubdan aydın görmək olar. "Təlim

və tədrisə layiq çoxlu materialı ehatə edən" bu dərsliyi Kəçərli şagirdlər üçün ən yararlı və münasib qiraət kitabı hesab edirdi. Həm də dərslük yazmağın çox mühüm və çətin iş olduğunu göstərərək, müəllifdən belə hallarda "artıq ehtiyatlı və diqqətli" olmağı tələb edirdi. [5, 413]

F.Kəçərli A.Şaiqə yazdığı başqa bir məktubunda göstərirdi ki, uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələr nə qədər asan və sadə olsa, nə qədər açıq dilə yazılsa və uşaqların fəhminə yaxın olsa, bir o qədər yaxşı "meyvələr" götürə bilər. [5, 403]

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində və yayılmasında görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Kəçərlinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, gənc nəslə düzgün tərbiyə etmək, onda vətəno, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oyaqmaq üçün uşaqları hələ kiçik yaşlarından şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından biri hesab edirdi. Təsədüfi deyil ki, o, çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan "Balalara hədiyyə" adı vermişdir.

F.Kəçərli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən toplanıb hazırlanmış "Balalara hədiyyə" adlı dərş vəsaitini yeni pedaqoji prinsiplər əsasında tərtib etmişdir. Kitab ziyalılar tərəfindən rəğbətə və əlamətdar hadisə kimi qarşılanmış, əsər haqqında dövrün mətbuatında qiymətli fikirlər söylənilmişdir. O cümlədən A.Şaiqə də "Dilimiz və ədəbiyyatımız" adlı məqaləsində F.Kəçərlinin bu xeyirxah işini alqışlamışdır. [6, 123]

F.Kəçərlinin uşaqlar üçün nəşr etdirdiyi bu qiymətli kitab dil etibarını ilə çox sadə və məzmununa görə məktəbyaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün çox əhəmiyyətli və yararlı bir əsər olmuşdur. "Balalara hədiyyə" uzun müddət məktəblərdə ana dili dərsləri üzrə bir qiraət kitabı kimi istifadə olunmuş, eyni zamanda şagirdlərin sinifdənkənar mütaliəsinə xeyli kömək etmişdir. [7, 193]

F.Kəçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabında öz əksini tapan Azərbaycan xalq ədəbiyyatının rəngarəng nümunələri - nağıllar, nəğmələr, oyun qaydaları, düzgünlər, sayacı sözləri, məsəllər, tapmacalar və yanılmacalar XX əsrin əvvəllərində xalqın, kiçik oxucunun fikrini aydınlaşdırmasına, həyat və məişət haqqında təsəvvürünün daha da genişlənməsinə və zənginləşməsinə şərait yaratdı. Bunları oxumaqla balaca oxucu həyat və məişət haqqında daha ətraflı məlumat toplaya bilir, onların anlayışlar haqqında olan xeyalları sanki qanad açıb uçur, genişlənir və danışıq məharəti daha da gözəlləşir.

Uşaq şeirlərinin əsas xüsusiyyəti olan yığcamlıq, oynaqlıq, axıcılıq və ən başlıcası məntiqlik öz mənbəyini xalq ədəbiyyatı nümunələrindən alır. "Balalara hədiyyə" kitabında verilən düzgünlər bu mənada xüsusilə maraqlıdır:

*Gün, çix, çix, çix,
Kəhər atı min çix!
Oğlum qayıdan uçdu,
Qızın təndirə düşdü,*

*Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür, çix. [8, 30]*

*Üşüdülmə üşüdülmə,
Dağdan alma düşdülmə.
Almacıqını aldılar,
Mənə ziilim verdilər. [8, 12]*

*Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, sünbül oğlum.
Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərşindən qalınmaz oğlum. [8, 73]*

Nümunələrdəki ahenqdarlıq bu uşaq şeirlərin - düzgünlərin illərə uşaqların yaddaşlarında qalmasına səbəb olan amillərdən biridir. Bu düzgünlərdə sadəcə ahenq edili, ritm və axıcı ahenq xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan xalqının lirik ədəbiyyatı tarix etibarilə çox qədimdir. Şifahi xalq poeziyasına daxil olan uşaq folkloru - xalqın bu müdrik pedaqogikası yarandığı gündən gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət göstərmişdir. [9, 68] Bu mənada F.Kəçərlinin "Balalara hədiyyə" əsəri maraqlı mənbə kimi diqqəti cəlb edir. Uşaq folkloruna daxil olan xalq şeirinin bir neçə janrı laylalar, düzgünlər, yanılmacalar və xalq tapmacalarının uşaqların məişəti ilə bağlı olan hissəsi kitabda daha çox əksini tapır.

"Balalara hədiyyə" kitabında verilən yanılmacalar məzmununa və yaradılma məqsədinə görə diqqəti cəlb edir. Yanılmacalar kiçik yaşlı uşaqların tələffüzünü doqqlaşdırmaq, nitqini cilalamaq və inkişaf etdirmək üçün əsas vasitə kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

*Bazarda nə ucuz?
Mıs ucuz, künküd ucuz, duz ucuz.
Ay qılqıyırıq qırqovul. gəl bu kola gir.
qırqovul, qırqovul.
Kəklik, kəpanək, gəlin gedək, kol dibinə
gəlin gəlibdir.*

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamaqadansa, erkək kar, kor kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır. [8, 53]

Əslində yanılmacalarda səslərin düzümlü dili dolayısıra və onu ifadə edənə çədsıra bilər. Kiçik oxucu isə yanılmacalı söylərkən çalısr ki, səslərin yeri dəyişik düşməsin, onların sırası pozulmasın, çünki sıra pozulanda sözün ifadə etdiyi mənə da dəyişə bilər. Buna görə də kiçik oxucu yanılmacaların oxuyarkən diqqətini toplamağa çalısr.

Uşağın belə diqqətcil olması onun zehninə və nitqinin inkişafına yaxından kömək edir. Eyni zamanda yanılmacalardakı səslərin ardıcılığı

həm poetik ahəng, həm də ritm yaradır. Yuxarıda göstərilən yanılıtmada k və y səsləri sözlərin əvvəlində qəribə bir ahənglə alliterasiya yaradır. [9, 68]

Xalqın uzun əsrlər boyu qazandığı həyat təcrübəsinin ümumiləşdirilmiş noticəsi kimi yaranan atalar sözləri və məsəllərə "Balalara hədiyyə" kitabında geniş yer verilmişdir.

*Əldən qalan əlli il qalar
Harda aşdır, orda başdır.
Yaxşı gündə yad qonşu, yaman gündə vuy qardaş.
Tülkü tülkiyə buyurur, tülkü də quyruğuna.
Dağ dağ ilə qovuşmaz, adam adam ilə qovuşar.
Yeyərsən qaz əlini, görərsən ləzzətini.
Oğul xırdası, noğul xırdası.*

Nümunələrdə işlənən atalar sözlərinin komponentlərindəki daxili qafiyə və ahəngdarlıq onun emosional təsirini artırır, balaca oxucunun kamilləşməsində mühüm rol oynayır.

Kitabda verilən atalar sözlərinin oksəriyyəti hər mətnin məzmununa uyğun seçilmişdir. Bunlar oxunacaq mətnin mənasını və tərbiyəvi mahiyyətini tamamlamağa kömək edir. Atalar sözləri və məsəllər uşaqlara həyatla, məişətlə, insanların və heyvanların xasiyyətləri ilə bağlı hikmətli fikirlər aşılayır, bilik verir. Atalar sözlərinin çoxu alleqorik səciyyəyə daşır və hər biri bir alleqoriyaya bərabərdir. [10, 117]

*İt-İt ilə dalaşdı, yolçunun işi avandı düşdü.
İt hürər, karvan keçər.
Xoruz olması səhər açılmaz?!
Siçan görəndə pələngə oxşayıp pişik pələng görəndə siçanə dönər.
Qoyunu qurda tapşırılmazlar.
Keçi can huyunda, qəssab piy quyğusunda .
Dəvə oynayanda qar yağar.
Ayı meşədən küsüb, meşənin xəbəri yoxdur.*

Burada həyati hadisələr təbiətə, heyvanlara köçürülməklə verilir və uşaqlar belə cümlələri asanlıqla qavrayırlar.

Atalar sözlərində uşaqların tərbiyəsi, həyata hazırlanması məsələləri əsas məqsəd kimi unudulmur. Uşaqlar atalar sözlərində onları maraqlandıran saysız-hesabsız sualların düzgün cavablarını tapırlar. [11, 60]

Uşaqların təkəkkürünün və şüurlarının inkişafında tapmacalar xüsusi rol oynayır. Tapmacaların məzmununun sual xarakterli olması, mövzusunə görə uşaq ruhuna yaxınlığı, həm də onun məqsədlili onu uşaqlar üçün daha maraqlı edir.

*Çağırım bərkədən,
Səs verdi kəndədən,*

*Havalar, ha havalar,
Çöldə dovşan bulalar.*

*Ağzi sümükədən,
Saaqqlı ətdən (Xoruz).*

*Dırnağından su içər
Dindəyindən balalar! (Taxıl).*

*Dəryuda bir gül bitib, adı yox,
Şirinlikdən yemək olmaz, dadı yox (Yeni doğulmuş uşaq).*

*Mən gedirəm beləsinə,
Qaragözün məhləsinə,
Quşlarda hansı quşdur,
Süd verir balasına? (Yarusu). [8, 72]*

Göründüyü kimi, F.Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabından götürülən bu tapmacalarda əsas əlamətlər sadaladıq, adı isə gizlin saxlandı. Uşaq düşündür, fikirləşir. Əlamətlərə uyğun axtarılan əşyanı müəyyənləşdirir.

*Kakliyin qan ayuğu,
Qan əli, qan ayuğu
Aşıq bir şey görübdir,
Üç başı on ayuğu (İnek, onu sağan və buzov).*

Və yaxud: İki tülkü balası, üç anası, dörd atası neçə eylər hamısı? İlk baxışda, uşaqı çaşıdır bilən üç, dörd miqdar sayları əslində sıra sayları - üçüncü, dördüncü mənasında işlənmişdir. Uşaqı düşündürmək məqsədilə miqdar sayı kimi verilmişdir. Uşaq düşündükdən sonra müəyyən edə bilir ki, hamısı birlikdə dörd rəqəminə cavab verir, yəni 2 bala + 3 anası, yəni üçüncü anası, 4 atası, yəni dördüncü atası, hamısı birlikdə edir 4. Belə tapmacalar həm də uşağın beynində riyazi düşüncə tərzinin ilk şərtlərini inkişaf etdirir.

Bu halda uşaq düşündür ki, hansı hallarda üç baş, on ayaq ola bilər. nəhayət müəyyən edir ki, inək, onun buzovu və sağının birlikdə üç başı və onların ayaqlarının sayı ondur.

Tapmacalar şeir kimi asanlıqla yadda qalır, bu isə uşaqların beynində ədəbi dil sintaksisinin sxemləri kimi daşlayır və onları ədəbi danışığa hazırlayır. [10, 117]

Bu mənada kitabda verilmiş nəsr əsərləri - kiçik nağıllar, hekayələr xüsusilə maraqlıdır. Bu nağıllarda başlanğıc hissələr xüsusilə tələffüzü ilə uşaqların nitqini sanki tənzimləyir. onları ahəngdar edir: biri varmış, biri yoxmuş, Allahdan başqa heç kəs yoxmuş. Birco keçiyə varmış, bu keçinin də üçcə balası. Bu keçiyə hor gün gedib meşədə və çöldə otlamış. Balaları da qapıları bağlayıb evdə oturarmış, keçiyə otladıqdan qayıtdanda qapının dalaından çağırarmış... [8, 41]

Nağılda hadisələr beləcə, rəvan ahənglə söylənir, uşaqlar həm psixoloji, həm də zehni baxımdan məlumatlanırlar. Bunun səbəbi isə nağılda xalq dili sintaksisi qanunlarının gözlənilməsi, qrammatik formaların

mühafizə olunmasıdır. Belə halda kiçik oxucu nağlı tez qavrayır və onu asanlıqla yaddaşında saxlaya bilir.

F.Köçərli xalq arasında işlənən kiçik uşaq hekayələrinin dilində canlı dil ənənələrini qorumaq və uşaqlarda aydın təsəvvür yaratmaq üçün tez-tez dialoqlarda təqdimi sözlərdən istifadə edir və bununla da hekayənin tez qavranılmasını təmin etmiş olur. Bu mənada "Xoruz və padşah" hekayə-nağlı səciyyəvidir:

... Xoruz başladı oxumağa:

- Quqquluqu! Bircə şahı tapmışam!

- Quqquluqu, padşah mənə möhtac imiş! [8, 6]

Nağlı olan uşaq marağını artırmaq üçün xalq dilində olan təkrarı olduğu kimi hekayənin dilinə gətirir: "Pıspısa xanım və Şıcan bəy" (onun başqa adı "Dozanqurdu Düzxatun və Şıcan Solub bəy"dir) nağlında Pıspısa xanımın hər an təkrar etdiyi "Ərə gedirəm, ərə gedirəm, ər olmasa gora gedirəm! Qarışq tipli mürəkəb cümlə olmasına baxmayaraq, nağlı boyu onun təkrar edilməsi uşaqların nağlı tez mənimsəməsinə kömək edir. Həmin nağlıda dialoqların sonsuz təkrarı uşaqları yormur, əksinə onların nağlı olan marağını daha da artırır:

Bir odunçu gəlib keçəndə Pıspısa xanıma dedi:

- Mənə gələrsənmi?

Pıspısa xanım dedi:

- Məni döyəndə nə ilə döyersən?

Oduñçu dedi:

- Balta ilə vuraram əzilərsən!

Pıspısa xanım dedi:

- Yeri, yeri, mən sənin tayın deyiləm... [8, 55]

Beləliklə, bütün nağlı belə, uşaqlarda yeni maraq yaradacaq dialoqlar əsasında başa çatır.

F.Köçərli'nin "Balalara hədiyyə" kitabı XX əsrin əvvəllərində uşaq maarifinin inkişaf edib təkmilləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən maraqlı bir ana dili mənbəyidir və bu əsər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında, uşaqların təlim-tərbiyəsində böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı, 2005.
2. Baktaşi İ. Fridun bəy Köçərli demokratik mətbuat uğrunda // Elmi əsərlər. ADU. Dil və ədəbiyyat. 1968, № 5.
3. Nəbiyev B. Fridun bəy Köçərli. Bakı, 1963.
4. Namazov Q. Azərbaycan Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984.
5. Şaiq A. Əsərləri. V c., Bakı, 1978.
6. Şaiq A. Əsərləri. IV c., Bakı, 1977.
7. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində. Bakı, 1966.

8. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, 1967.

9. Xəlil Z. Uşaq folkloru və uşaq şeiri. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. Bakı, 1971, № 5.

10. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1987.

11. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.

Zümrüd Heydarova

FRIDUN BEY KOCHARLI AND THE LANGUAGE OF AZERBAIJAN CHILDREN'S LITERATURE OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Summary

In the article have been underlined a special services of Fridun bey Kocharli in the development of Azerbaijan children's literature in the beginning of the XX century, his constant intercourse with authors who wrote children's creative works. Here also have been pointed out that he was the first critic of these works and his book "Balalara hədiyyə" ("Present to babies") had a great importance in the development of Azerbaijan children's literature and also in teaching and education of children it was a source of a perfect native language.

Зюмруд Гейдарова

Ф. КОЧАРЛИ И ЯЗЫК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Резюме

В статье раскрываются особые заслуги Ф.Кочарли в развитии азербайджанской детской литературы в начале XX века, отмечаются поддержка им связей с авторами детских произведений и критическая оценка их творчества, а также рассматривается значение книги "Balalara hədiyyə" ("Подарок детям") совершенного источника родного языка – в развитии азербайджанской детской литературы, в обучении и воспитании детей.